

महात्मा गांधी यांचा ग्रामस्वराज्यावरील दृष्टीकोण आणि वंचित समूह

रजनी वाढई

पदव्युत्तर शैक्षणिक समाजशास्त्र विभाग

गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

wadhairajani@unigugu.ac.in

सारांश:

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले व आपल्या जगण्याने जीवनाचा खरा अर्थ स्पष्ट केला. जीवनातल्या मूलभूत संकल्पना स्पष्ट केल्या. आमार जीवन आमार वाणी. माझ जीवन हाच माझा संदेश या चार शब्दातून गांधीजींना सुचवायचे होते की आपल्या कामातून आचरणातून जीवनसंदेश प्रकट व्हायला हवा. महात्मा गांधीजींनी अनेक संकल्पना मांडल्या, स्वराज्याचा खरा अर्थ अहिंसा, शिक्षण सत्याग्रह, सर्वोदय. ग्रामस्वराज्य इत्यादि. विश्व-ग्रामा ही कल्पना भारतीय संस्कृतीने जगाला दिलेली एक महत्त्वाची देणगी आहे. केवळ गावाचा भौतिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या विचार न करता त्याचा अध्यात्मिक आणि संस्कृतीचे प्रतीक म्हणून विचार केलेला आहे. जर ग्रामला (गाव) संपूर्ण जगाचे रूप मान्य केले तर एक स्वस्थ आणि सुंदर विश्व निर्माण होईल असा विचार रूढ आहे. वेदांमध्ये विश्वं पुष्टम ग्रामे अस्मित अतातुरम असा गावासंदर्भात विचार केलेला दिसतो. महात्मा गांधींच्या स्वराज्याच्या दृष्टिकोनात ग्रामस्वराज हे गावाचे स्वयंशासन अत्यंत महत्त्वाचे होते. स्वातंत्र्यापेक्षाही जास्त त्यांना ग्रामस्वराज महत्त्वाचे वाटत होते. कारण, देश स्वतंत्र झाला असला तरी गावांना खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य मिळायला ग्रामस्वराज गरजेचं आहे, असं त्यांचं मत होते. ग्रामस्वराज्याविषयी त्यांचं स्पष्ट आणि व्यापक दृष्टिकोन होता. हा संशोधन लेख महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या दृष्टिकोनाचा सखोलपणे अभ्यास करतो. स्वराज्य म्हणजे गावपातळीवरील स्वायत्तता. भारतातील वंचित समाजाला सक्षम बनवण्यासाठी या स्वराज्याची क्षमता काय आहे याचा हा लेख आकलन करून देतो. ग्रामस्वराज्य हे वंचित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी एक सभाव्य साधन आहे. तथापि, त्याची यशस्वी अंमलबजावणी पूर्ण वचनबद्धतेने आणि सामाजिक व आर्थिक अडथळांचे निराकरण करण्याच्या प्रयत्नांवर अवलंबून आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि समावेशी धोरणांचा वापर केल्यास ग्रामस्वराज्य हे भारताच्या समावेशी विकासाला आणि सर्व घटकांच्या कल्याणासाठी

योगदान देऊ शकते. या संशोधन लेखासाठी विविध द्वितीयक स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

मूळ शब्द :

ग्रामस्वराज्य, पंचायत राज, वंचित समूह

प्रस्तावना :

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले व आपल्या जगण्याने जीवनाचा खरा अर्थ स्पष्ट केला. जीवनातल्या मूलभूत संकल्पना स्पष्ट केल्या. आमार जीवन आमार वाणी. माझ जीवन हाच माझा संदेश या चार शब्दातून गांधीजींना सुचवायचे होते की आपल्या कामातून आचरणातून जीवनसंदेश प्रकट व्हायला हवा. महात्मा गांधीजींनी अनेक संकल्पना मांडल्या, स्वराज्याचा खरा अर्थ अहिंसा, शिक्षण सत्याग्रह, सर्वोदय. ग्रामस्वराज्य इत्यादि. विश्व-ग्रामा ही कल्पना भारतीय संस्कृतीने जगाला दिलेली एक महत्त्वाची देणगी आहे. केवळ गावाचा भौतिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या विचार न करता त्याचा अध्यात्मिक आणि संस्कृतीचे प्रतीक म्हणून विचार केलेला आहे. जर ग्रामला (गाव) संपूर्ण जगाचे रूप मान्य केले तर एक स्वस्थ आणि सुंदर विश्व निर्माण होईल असा विचार रूढ आहे. वेदांमध्ये विश्वं पुष्टम ग्रामे अस्मित अतातुरम असा गावासंदर्भात विचार केलेला दिसतो. महात्मा गांधींच्या स्वराज्याच्या दृष्टिकोनात ग्रामस्वराज हे गावाचे स्वयंशासन अत्यंत महत्त्वाचे होते. स्वातंत्र्यापेक्षाही जास्त त्यांना ग्रामस्वराज महत्त्वाचे वाटत होते. कारण, देश स्वतंत्र झाला असला तरी गावांना खऱ्या अर्थानं स्वातंत्र्य मिळायला ग्रामस्वराज गरजेचं आहे, असं त्यांचं मत होते. ग्रामस्वराज्याविषयी त्यांचं स्पष्ट आणि व्यापक दृष्टिकोन होता. गांधीजींच्या ग्रामराज्यात प्रत्येक गाव स्वावलंबी असेल. त्याचा आधार सहकार राहिल. राजकीय सत्ता व शक्तीचे विकेंद्रीकरण करण्यात येईल. गावाचे प्रशासन गाव पंचायतीकडे असेल. याचा अर्थ असा की प्रत्येक गाव हे आपल्या प्राथमिक गरजा भागविण्यास समर्थ असेल.

स्वराज्याचा अर्थ:

"स्वराज" हा शब्द पवित्र, वैदिक शब्द आहे. त्याचा अर्थ स्वशासन आणि स्वसंयम असा आहे, परंतु स्वातंत्र्य या शब्दाचा अनेकदा अर्थ होतो त्याप्रमाणे सर्व बंधनांपासून मुक्तता नव्हे. (M.K.Gandhi, 1962)

"स्वराज" याचा अर्थ मी भारताचे लोकशाही राज्य समजतो. या लोकशाहीमध्ये सगळ मोठ्या प्रमाणात प्रौढ नागरिक, पुरुष किंवा स्त्री, मूळ रहिवासी किंवा स्थायिक, ज्यांनी स्वतःच्या हातांच्या श्रमांनी राष्ट्रसेवा केली आहे आणि मतदानासाठी नोंदणी केली आहे त्यांच्या सहमतीनुसार राज्य चालावे. खऱ्या अर्थाने स्वराज हा काही मोजक्या लोकांकडे अधिकार येऊन मिळत नाही तर सर्वसामान्यांमध्ये अधिकाराचा गैरवापर झाला कि त्याचा विरोध करण्याची क्षमता निर्माण होऊनच मिळतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, जनतेला अधिकार नियंत्रित आणि संतुलित करण्याची पात्रता येऊन स्वराज प्राप्त होतो."

(M.K.Gandhi, 1962)

ग्रामस्वराज्याचा अर्थ:

'आपल्या गावांसाठी काम करणे म्हणजेच खरा स्वराज निर्माण करणे आहे. बाकी सर्व गोष्टी हे केवळ हवेतील स्वप्न आहेत'. (M.K.Gandhi, 1962)

उद्दिष्ट्ये:

१. महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या दृष्टिकोनाचा सखोलपणे अभ्यास करणे.
२. भारतातील वंचित समाजाला सक्षम बनवण्यासाठी या स्वराज्याची क्षमता काय आहे याचे आकलन करून घेणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन लेखाचा विषय 'महात्मा गांधी यांचा ग्रामस्वराज्यावरील दृष्टीकोण आणि वंचित समूह' असून तथ्यसंकलन साठी द्वितीयक स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी विविध ग्रंथ तसेच विविध संशोधन लेख याचा संदर्भ घेण्यात आला आहे.

पूर्व साहित्याचा अभ्यास :

हा लेख भारतासारख्या कोरोनाग्रस्त देशांच्या संदर्भात ग्रामस्वराज्य आणि ग्रामीण उद्योगांचे महत्त्व अधोरेखित करतो. तो अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांवर झालेला परिणाम, त्यांचे ग्रामीण-शहरी-ग्रामीण स्थलांतर आणि अनिश्चित उपजीविका, ग्रामीण उद्योगांची गरज आणि ग्रामस्वराज्य कल्पनांचे अनुकूलन आणि अंमलबजावणी यांची चर्चा करतो. हा विश्लेषण भारतासारख्या देशांमध्ये ग्रामीण भागात टिकाऊ रोजगार आणि उपजीविका निर्मिती

करण्यासाठी या कल्पनांचा विचार करण्यासाठी महत्त्वाचे ठरते. (Kakati, 2021) गांधीजींचे स्वप्न आणि पंचायत राजाचे महत्त्व आजही प्रासंगिक आहे. मजबूत पंचायतींमधून खऱ्या अर्थी लोकशाही आणि खेडेगावांचा सर्वांगीण विकास साध्य होऊ शकतो. आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी पंचायत राजाची कार्यक्षमता वाढवणे आणि त्यांच्या सहकार्याने समृद्ध समाजाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. (Hazra, 2020) ग्राम स्वराज्य ही स्वयंपूर्ण गाव या कल्पनेचे वर्णन आहे. ही ग्रामीण पुनरुत्थानाची अनोखी संकल्पना महात्मा गांधींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीच मांडली होती आणि कालांतराने विकसित केली. त्यांचे ग्राम स्वराज्य हे ग्रामीण पुनरुत्थानाचे पर्यायी मॉडेल म्हणून पाहिले जाते जे समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष केंद्रित करते आणि ज्यामध्ये व्यक्तींना आर्थिक व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी ठेवले जाते. ग्राम स्वराज्य हा आदर्श विकासात्मक दृष्टिकोन मानला जातो. (Tishwarya A N, 2022)

महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेचा आशय:

गांधीजींनी कल्पना केलेल्या ग्राम स्वराज्याचे चित्र हे जुन्या ग्राम पंचायतींचे पुनरुत्थान नसून, आधुनिक जगात स्वराज्याच्या स्वतंत्र ग्राम युनिट्सची नवीन रचना आहे. ग्राम स्वराज्य हा राजकारण, अर्थव्यवस्था आणि समाजशास्त्र क्षेत्रात अहिंसा तत्त्वाचे प्रत्यक्ष स्वरूप आहे. राजकीय क्षेत्रात त्यांनी आपल्याला आपल्या राज्यविरहित लोकशाहीच्या आदर्शाच्या जवळ नेणारे ग्राम स्वराज्य दिले. गांधीजींनी मांडलेले ग्राम स्वराज्य या कल्पनेद्वारे ते या आधुनिक लोकशाहीच्या मर्यादा अधोरेखित करतात. ते आपल्या ग्राम स्वराज्याच्या माध्यमातून खऱ्या लोकशाहीची स्थापना करण्याचे स्वप्न पाहतात. त्यांच्या या कल्पनेत खेडेगावांना स्वायत्तता आणि निर्णय घेण्याचे अधिकार आहेत. स्थानिक गरजा आणि परिस्थिती लक्षात घेऊन ते स्वतःचे विकास नियोजन करू शकतात. यामुळे लोकशाही जमीन स्तरापर्यंत पोहोचते आणि प्रत्येक व्यक्ती सक्रिय सहभागी बनते. त्यामुळे व्यक्ती ही केवळ मतदान करणारी यंत्रणा राहत नाही तर खऱ्या अर्थाने लोकशाहीमध्ये सहभागी होते. महात्मा गांधीजींना 'ग्रामस्वराज्य' हवे होते. त्यांना असा भारत निर्माण करायचा होता की जेथे उच्च निच असा वर्गभेद राहणार नाही व जेथे निरनिराळ्या पंथांमध्ये पुर्णपणे सामंजस्य राहिल अशा भारतात अस्पृश्यता किंवा व्यसन राहणार नाही. त्यात स्त्री पुरुष समानता असेल. संपूर्ण जगाशी

आपले संबंध शांततामय असतील तसेच कोणत्याही वंचित समूहाचे शोषण होणार नाही. प्रत्येकाला देश आपला वाटावा आणि ज्याच्या निर्मितीत त्याच्या मताला महत्त्व राहिल असा भारत निर्माण करण्याचे स्वप्न त्यांनी पहिले होते व त्यासाठीच ग्रामस्वराज्याची कल्पना गांधीजींनी मांडली.

गांधीजींचा आत्मनिर्भर आणि स्वयंशासित ग्राम स्वराज्य: जगातील शांततेची इच्छा असलेले राजकारणी हे वरून खाली योजना आखण्याचा विचार करतात मात्र, गांधीजी खालून वरच्या विकासाचा पुरस्कार करतात. ते म्हणतात, स्वातंत्र्य खालून सुरु व्हायला हवे. म्हणून प्रत्येक गाव हा पूर्ण अधिकार असलेले स्वतंत्र संघराज्य किंवा पंचायत असेल. त्यानुसार प्रत्येक गाव आत्मनिर्भर असला पाहिजे आणि संपूर्ण जगताविरुद्ध स्वतःचे संरक्षण करण्यापर्यंत त्याची स्वराज्य व्यवस्था असावी. गांधीजींसाठी स्वराज्य म्हणजे परकीय किंवा स्वदेशी, कोणत्याही सरकारच्या नियंत्रणापासून स्वतंत्र होण्याचा सततचा प्रयत्न. ग्राम स्वराज्यात अंतिम अधिकार व्यक्तीकडे राहिल. खऱ्या अर्थाने ग्राम स्वराज्याचा अनुभव घ्यायचा असेल तर प्रत्येक व्यक्तीने प्रथम "स्वराज्य" प्राप्त करणे गरजेचे आहे. जशी व्यक्ती तसे गाव. म्हणून ग्राम स्वराज्य हे व्यक्ती स्वराज्याचा आरसा असेल आणि ते त्यांच्या दैनंदिन जीवनात प्रकट होईल. म्हणून, गावकार्यानी प्रथम खऱ्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करावे. हे शिक्षण म्हणजे मस्तक, हृदय आणि हात (Head, Heart & Hand) यांच्या संतुलित विकासात्मक शिक्षण असावे. नयी तालीम ही गांधीजींच्या तपश्चर्येचा फळ आहे. अहिंसा हा नयी तालीम संपूर्ण योजनेत व्याप्त आहे. (पानसे, २००७)

गांधीजींचे ग्राम स्वराज्य हे माणूसकेंद्रीत, शोषणमुक्त, विकेंद्रीकृत आणि सोपे गाव अर्थव्यवस्था आहे. या स्वराज्याचे उद्दिष्ट स्वयंसेवी सहकार्याच्या आधारे प्रत्येक नागरिकाला रोजगार उपलब्ध करणे आणि अन्न वस्त्र आणि इतर मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आत्मनिर्भरता साध्य करणे आहे.

ग्राम स्वराज्य: सर्वसमावेशक, शोषणमुक्त आणि पूर्ण रोजगारीची स्वप्नभूमी:

गांधीजींनी सर्वांसाठी पूर्ण रोजगार उपलब्ध करून देणारी अहिंसक अर्थव्यवस्था उभारण्यासाठी औद्योगिकीकरण, केंद्रीकृत उद्योग आणि अनावश्यक यंत्रसामग्रीचा त्याग करण्याचे सुचवले. ते आधुनिक शहरे हे खेड्यांचे शोषण करणारे मानत होते. भविष्यातील जगाला आशा

गावांकडूनच आहे असे त्यांचे मत होते. म्हणजे लहान आकार, शांतता व स्वेच्छेने केलेल्या सहकार्यावर आधारित अशा समुदायांमध्ये जबरदस्ती नाही व दबाव नाही फक्त सर्व कामे परस्पर सहकार्याने चालतात. ग्राम स्वराज्याच्या संपूर्ण रचनेत प्रेम राज्य करत असल्यामुळे उच्च-नीच नाहीत. सर्व समान आहेत. येथे जाती नाहीत, वर्ग नाहीत, अस्पृश्यता नाही, हिंदू-मुस्लिम भांडण नाहीत. सर्व व्यक्तींना त्यांचा नैसर्गिक आदर आणि स्थान मिळते.

पूर्णपणे कार्यान्वित झालेले ग्राम स्वराज्य जगाला अनुकरणीय ठरेल. ही भारताकडून जगाला देणगी असेल. स्वयंशासित गाव ही सुसंस्कृत, बुद्धिमान आणि तेजस्वी स्त्री-पुरुषांची जिवंत बंधुता असतील. या समाजात राहणे हेच एक शिक्षण आणि पूर्णत्व असेल. या जीवनात प्रत्येक जण आपल्या सर्व क्षमता व्यक्त करेल आणि परस्पर आदर आणि प्रेम व्यक्त करणारे कार्य करून भावनांची देवाणघेवाण होईल. संस्कृती, कला, कविता, चित्रकला आणि विज्ञानाला येथे परिपूर्णता मिळेल. हे पृथ्वीवर देवाचे राज्य असेल. ग्राम स्वराज्याची अमर्याद क्षमता आहे ते प्रत्येकाने गतीशिल आणि वास्तविक बनवण्याचे महत्वाचे काम आहे. राष्ट्रपितांचे स्वप्न पूर्ण करणे हे त्यांचे समृद्ध आणि अमर वारसा मिळवलेल्या आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे. म्हणूनच सध्याची राज्य सरकारे ग्रामपंचायतींना अधिक अधिकार देऊन कायदे करत आहेत हे योग्यच आहे.

ग्रामपंचायतींनी गांधीजींनी कल्पना केलेल्या ग्राम स्वराज्याचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून त्यांनी दिलेल्या मार्गावर काम करावे अशी अपेक्षा आहे. ग्राम स्वराज्याची अंमलबजावणी गांधीजींनी कल्पना केलेल्या आत्म्यानेच केली पाहिजे. जर जाती, धर्म किंवा वर्गाच्या मर्यादा ओलांडून निस्वार्थ सेवा आणि प्रेमाचा आत्मा ज्यांच्यात नाही त्यांच्यावर ग्रामपंचायतीची जबाबदारी असेल, तर गांधीजींना अपेक्षित गोड फळ ग्राम स्वराज्य देऊ शकणार नाही.

निष्कर्ष:

भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांना ब्रिटिशकालीन भारतशासनात ग्रामीण पंचायत व्यवस्थेत चांगला कामगिरी करणारा वकील मानले जात होते. ते पंचायत संस्थांच्या माध्यमातून खेडेगावांचे आयुष्य पुन्हा उभे करू इच्छित होते. त्यांच्या मते खेडे हेच राष्ट्राचा मुख्य भाग आहेत. भारतची खेडेच खरा भारत आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी स्वतःच्या शब्दांत म्हटले होते, जर खेडे नष्ट

झाले तर भारतही नष्ट होईल, तो भारत राहणार नाही आणि त्याचे स्वतःचे ध्येय जगात हरवेल." गांधीजींच्या मते स्वराज्याचा खरा अर्थ भारताचा ग्रामीण विकास त्याच्या स्वतःच्या परंपरा आणि गरजांनुसार करण्याची संधी होती. "आपली खेडे स्वराज्याची सेवा करतात. सर्व काही आदर्श स्वप्न आहे." असे त्यांनी नमूद केले होते. गांधीजींना खेडेगावाच्या समाजाच्या विकासात खूप रस होता. लोकशाही देशात पंचायतींचे अधिकार वाढवण्यासाठी त्यांनी मोलाचे योगदान दिले. त्यांच्या विचारानुसार, हीच त्यांची विकेंद्रीकरणाची स्वप्न पूर्ण करण्याची साधन होती. आधुनिक लोकशाहीच्या मर्यादांवर आपण विचार करणे गरजेचे आहे. गांधीजींच्या ग्राम स्वराज्यासारख्या पर्यायी कल्पनांचा विचार केल्याने खरा लोकशाहीचा आदर्श साध्य करण्यात मदत होऊ शकते. गांधीजींचे स्वप्न आणि पंचायत राजाचे महत्त्व आजही प्रासंगिक आहे. मजबूत पंचायतींमधून खऱ्या अर्थी लोकशाही आणि खेडेगावांचा सर्वांगीण विकास साध्य होऊ शकतो. आधुनिक आव्हानांना तोंड देण्यासाठी पंचायत राजाची कार्यक्षमता वाढवणे आणि त्यांच्या सहकार्याने समृद्ध समाजाची निर्मिती करणे गरजेचे आहे. आजच्या भारतात गांधीजींच्या ग्रामीण स्वराज्याच्या कल्पनांचे अनुकूलन कसे करता येईल तसेच स्थानिक पंचायतींना आणखी सक्षम आणि प्रभावी

बनवण्यासाठी काय करता येईल यावर विचार करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण क्षेत्रांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी स्थानिक समुदायांचे सहभाग वाढवणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- ✦ Hazra, S. (2020). Mahatma Gandhi's View on Gram Swaraj and Panchayati Raj System in India. INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH CULTURE SOCIETY.
- ✦ Kakati, B. K. (2021). Gram Swaraj: The Sustainable Model for Rural Industrialisation and Employment. The International Journal of Community.
- ✦ M.K. Gandhi. (1962). Village Swarajya. Ahmedabad 380 014 (INDIA): Navajivan Publishing House.
- ✦ Tishwarya A N, D. T. (2022). The Principles of Sustainable Villages Through Gandhi's Gram Swaraj. Journal of Social Science and Humanities.
- ✦ पानसे, प. (२००७). नयी तालीम: गांधीप्रणित शिक्षण विषयक प्रयोगांचा इतिहास. वर्धा: डायमंड पब्लिकेशन्स.